

УДК 316.74:32

ТИПОЛОГІЯ ПАТЕРНАЛІЗМУ

В.І. Сусак

Львівський національний університет імені Івана Франка
victor@link.lviv.ua

Порушено питання типологізації патерналізму як особливого виду соціальних відносин. На найвищому рівні різновиди патерналізму розглянуто в політичній, економічній та культурній сферах. Проаналізовано кваліфікаційні схеми відповідно до форм та ступеня втручання патерналізму в життя його суб'єктів, а також особливостей його впливів на ті чи інші сторони їхніх повсякденних практик.

Ключові слова: соціальні відносини, різновиди патерналізму: політичний, економічний, культурний, твердий, м'який, раціональний, моральний, епістемологічний.

Поняття *патерналізм* (від лат. *paternus* – батьківський) означає соціальні відносини, всередині яких партнер, що домінує, присвоює собі певні установки та набори практик, які передбачають опіку над його підлеглими [1, с. 481]. Для характеризування такого типу зв'язку між розташованими вище та нижче у соціальній ієрархії використовують модель сім'ї, яка передбачає існування *агента* – певної чільної фігури/певної патернальної структури (умовно – “батько”), який втручається в життя *суб'єктів* (умовно – “діти”) у формі прийняття управлінських рішень від їхнього імені для їхнього блага (наприклад, гарантування належного рівня та безпеки життя, морально-психологічного комфорту тощо). Такий тип взаємин між агентом та суб'єктами обмежує свободу суб'єктів з одночасним акцентуванням на їхніх зобов'язаннях. Агентом може бути певний інститут (наприклад, держава, Церква), та чи інша інституція (наприклад, школа, військове училище для підлітків), окрема особа чи група осіб (наприклад, батьки, власник чи керівник підприємства) тощо. Патерналізм передбачає, що агент володіє достатнім досвідом і знаннями, щоб приймати мудріші рішення, аніж ті, ким він опікується. Патерналістське втручання може відбуватися за згодою його суб'єктів або всупереч їхній волі, їхнім системам цінностей та моделям поведінки. Патерналізм є контрверсійним соціальним феноменом, оскільки його кінцева мета доброзичлива, тоді як його форма – переважно примусова. Патерналізм більше характерний для традиційних суспільств, проте як у первісних формах, так і у певних модифікаціях він наявний у модерному (індустріальному) та в постмодерному (постіндустріальному) суспільствах. Гендерно нейтральним відповідником терміна “патерналізм” є “паренталізм”.

У контексті вивчення різних аспектів патерналізму важливим є питання його типологізації. Особливі форми патерналізму трапляються в *політичній, економічній та культурній* сферах. На найбільш загальному рівні треба розрізняти “*твердий*” та “*м'який*” патерналізм. Перший означає обмеження агентом свободи дій суб'єкта, другий

передбачає тільки інформування про можливі небезпеки/загрози/переваги/вигоди тощо від тих чи інших дій людини. В контексті “твердого” патерналізму необхідно виділяти “раціональний” (спрямований на гарантування добробуту та безпеки його суб’єктів) та “моральний” (націлений на забезпечення морально-психологічного комфорту його суб’єктів). Однак “моральний” патерналізм треба відрізнити від легального моралізму (накладання табу на певні дії, навіть якщо вони не завдають прямої шкоди морально-психологічному стану інших).

Трапляються також авторські розробки, у яких розглядають різновиди патерналізму в інших контекстах. Однією з найвідоміших є класифікація Г. Дворкіна щодо “вольового” та “критичного” патерналізмів, систематизація яких виглядає так.

1. “Вольовий” патерналізм (будь-який примус допомагає людям “досягти того, що вони справді прагнуть досягти”; цей різновид може суперечити ситуативним бажанням його суб’єктів, проте не їхнім переконанням, системам цінностей тощо).

1.1. “Поверхневий” патерналізм (не конфліктує зі структурою можливих варіантів дій суб’єктів у тих чи інших конкретних ситуаціях).

1.2. “Поглиблений” патерналізм (сприяє суб’єктам у розвитку їхніх інтелектуальних здібностей, рівня культури, етичних та естетичних цінностей тощо).

2. “Критичний” патерналізм (будь-яке втручання покликане забезпечити людям таке життя, яке є ліпшим, аніж те, яке люди вважають добрим; тут у переважній більшості випадків простежується конфлікт між уявленнями агента про користь від його дій стосовно суб’єкта та реальними переконаннями суб’єкта).

2.1. “Грубий”/”прямий” патерналізм.

2.2. “Підтверджений”/”підтриманий”/”схвалений” патерналізм.

2.3. “Замінний”/”сурогатний” патерналізм.

2.4. “Концептуальний”/”культурний” патерналізм [2, с. 617–622].

Зазначимо, що Г. Дворкін погоджувався з певним сенсом тільки “вольового” патерналізму і цілковито заперечував доцільність “критичного”. Підвиди “критичного” патерналізму, наведені вище, він інтерпретував так.

“Грубий”/”прямий” патерналізм (crude paternalism) ґрунтується на ідеї, що життя людини можна поліпшити, якщо примушувати її до певних дій або утримувати її від певних дій. Прихильники такого патерналізму вірять, що примус виправданий, оскільки поведінка, яку запровадили, є доброю, а поведінка, яка була перед тим, погана. Можливо, людина є гомосексуалістом, проте не живе відповідно до свого статусу, оскільки боїться жорсткого покарання (наприклад, ув’язнення, заподіяного тими, хто вважає, що гомосексуалізм є сексуальним збоченням).

“Підтверджений”/”підтриманий”/”схвалений” патерналізм (endorsed paternalism). Стосовно чогось, що визначене як девіантне, держава може взяти комбінацію примусів та стимулів, щоб людина добровільно відмовилась від девіантної поведінки й усвідомлено перейшла до загальноприйнятої. Наприклад, вважають, що гомосексуалізм можна конвертувати у гетеросексуалізм. До особи застосовують низку патернальних примусів та стимулів, коли очікують, що людина добровільно конвертується у натурала.

“Замінний”/”сурогатний” патерналізм (substitute paternalism) виправдовує заборону, проте не шляхом визнання негідності того, що заборонене, а акцентуванням

на позитивних цінностях того, що заміняє погане явище (застосовують позитивну дискримінацію). Наприклад, уявімо таке: влада вважає, що заглибленість у релігійне життя є даремною або шкідливою втратою часу (наприклад, у колишньому СРСР – В.С.), а тому забороняє релігійні інституції. Хтось, хто, можливо, жив релігійним життям, за умов заборони релігії став добрим політиком і всіх переконував, що його теперішнє життя є ліпшим, ніж в умовах релігійної відданості. Однак у душі, навпаки, він сумує за життям, що було віддане релігії.

“Концептуальний”/“культурний” патерналізм (conceptual paternalism) концентрується не стільки на жорстких контролювальних акціях, скільки на непрямій їхній ефективності шляхом контролювання доступу людей до знання про різні можливості. Наприклад, *“критичний” патерналізм* виправдовують не через вплив на теперішнє покоління, а через вплив на майбутнє. Скажімо, закон забороняє гомосексуалізм для його знищення як частини *“певного концептуального меню”* в ім’я того, щоб наступні покоління навіть не знали, що таке може бути. Г. Дворкін аргументує, що певний *“концептуальний” патерналізм* може бути виправданим в ім’я утвердження справедливості (викорінення расизму, антисемітизму, ксенофобії, сексизму тощо) [2, с. 620–622].

Стенфордська філософська енциклопедія дає таку класифікацію патерналізму залежно від його видів та обставин:

“твердий” патерналізм versus “м’який” патерналізм. Пояснення цих видів патерналізму відповідає наведеному вище;

“широкий” патерналізм versus “вузький” патерналізм. З погляду автора класифікації *“вузький” патерналізм* стосується тільки державного примусу або насильства, тобто узаконеного, легального примусу або насильства. *“Широкий” патерналізм* стосується будь-якої патерналістської дії – державної, інституціональної чи індивідуальної;

“слабкий” патерналізм versus “сильний” патерналізм. *“Слабкий” патерналіст* стверджує, що втручання є законним, якщо воно чітко відповідає уявленням та обізнаності людей про можливі наслідки від тих чи інших дій. Наприклад, якщо люди справді віддають перевагу безпеці замість комфорту, то примушувати їх фіксувати ремні безпеки є виправданим. Однак *“сильний” патерналіст* стверджує, що люди можуть помилятися або бути хибно поінформованими про можливі наслідки від тієї чи іншої дії, тому закони влади повинні бути превентивними, щоб забезпечити людям повну безпеку в тих чи інших обставинах;

“чистий” патерналізм versus “змішаний”/“неоднорідний” патерналізм. У разі *“чистого” патерналізму* група людей, чий інтерес захищають, є ідентичною до групи людей, у спосіб життя яких патерналіст втручається (наприклад, заборона плавати в зоні пляжу без спеціального нагляду з боку рятувальних служб). У разі *“змішаного”/“неоднорідного” патерналізму* група людей, у життя яких втручається патерналіст, є ширшою, ніж група, інтереси членів якої захищають. Наприклад, заборона на виготовлення та продаж цигарок (у цьому випадку виникає втручання в життя виробників, які не обов’язково є курцями);

“моральний” патерналізм versus патерналізм, що забезпечує добробут (“раціональний” патерналізм). Тут пояснення цих видів патерналізму відповідає наведеному вище [3].

Ще одним особливим різновидом патерналізму є “епістемологічний”, дія якого полягає у контролюванні/регулюванні каналів отримання інформації. Як влучно стверджує Дж. Хардвіг, з епістемологічного погляду ми живемо в складному світі. Жоден з нас не має підстав для сподівання, що всі інформаційні джерела щодо того чи іншого питання нам доступні. Тому дуже часто ми повинні користуватися послугами інших – тих, хто модерує, регулює, а інколи контролює канали інформації [4, с. 126]. Під час запровадження “епістемологічного” патерналізму важливими є ролі *контролера інформації* (той, хто визначає, яку інформацію для якої аудиторії можна допускати) та *промовця інформації* (той, хто доносить інформацію до аудиторії). А.І. Голдман виділив такі сфери впровадження “епістемологічного” патерналізму (далі – ЕП).

1. *Освітня сфера* (школа, коледж, університет тощо). Тут викладач/ учитель, формуючи план навчального курсу для учнів/студентів, одночасно виконує дві функції: контролера інформації та того, хто її проголошує.

2. *Комерційна реклама*. У цьому випадку канали для реклами регулюють, щоб не було шкоди від неї або від уживання неякісної продукції, яку ця реклама пропагує. На думку автора, тут можуть бути наступні типи дій з боку контролерів інформації:

- заборона реклами;
- відстежування, щоб на упаковці продукції була повна інформація про склад продукту та можливі негативні наслідки від його уживання;
- примушування рекламодавців подавати коригувальну рекламу, якщо в попередній були помилки або заохочення до вживання неякісної чи шкідливої продукції;
- заборона виробникам рекламувати продукцію, всі можливі наслідки від уживання якої не були достатньо ретельно вивчені. Наприклад, протягом тривалого часу була реклама “легких сигарет” як нешкідливих. Однак тільки останні наукові дослідження довели, що й вони є дуже шкідливими.

3. *Новини на телебаченні та радіо*. Дуже часто інформацію в теле- та радіоновинах спрощують, подають однобічно, інколи винятково через технологічні причини, найчастіше – через брак ефірного часу. Спрощення розширює коло аудиторії, однак деколи спричиняє приховування або викривлення правди. Для уникнення подібних негативних явищ, наприклад, у США запроваджено “Доктрину справедливості”, якої дотримується Федеральна комунікаційна комісія під час регулювання радіо- та телемовлення. Скажімо, зобов’язання телекомунікаційних компаній виділяти певні квоти для мовлення про справи, важливі з публічного погляду, зобов’язання відображати альтернативні погляди щодо одного й того самого предмета тощо [4, с. 121–123].

А.І. Голдман назвав такі ключові обставини, від яких залежить, чи дія “епістемологічного” патерналізму (ЕП) матиме добрі або погані наслідки, чи він буде ефективним або неефективним, чи буде об’єктивним або упередженим тощо.

1. *Характеристики контролера* (або “того, хто вартує браму” [gatekeeper], хто визначає “правила гри”). Наскільки контролер інформації є розсудливим, наскільки зважено він “відділяє правду від половини”? Якими критеріями він користується під час відбору інформації, промовців та каналів? Що для нього є важливішим – інформація, промовець чи канал? Наскільки уважний він до характеристик аудієнції, яка сприйматиме інформацію?

2. *Характеристики промовців*, тобто тих, хто безпосередньо передає інформацію певного впорядкованого змісту, використовуючи комунікаційні канали. Наскільки акуратно вони передають інформацію? Що стало мотивом – чому вони є промовцями?

Наскільки промовець утаємничений у критерії, якими користувався контролер, відбираючи інформацію, промовця чи канал? Наскільки він поділяє ці критерії? Чи мав він хоч би якийсь вплив на ці критерії?

3. *Критерії, якими користується контролер* під час відбирання інформації, її промовців та каналів поширення.

4. *Характеристики аудієнції*. Наскільки її представники є поінформованими, раціональними, досвідченими, витонченими у виборі? Наскільки вміло, зважено вони можуть інтерпретувати різні погляди стосовно однієї й тієї самої події, поданої різними промовцями на різних каналах?

5. *Наявність альтернативних каналів та промовців* для передання інформації, що стосується тієї самої теми. Важливо, щоб аудієнція мала нагоду отримувати інформацію з різних її каналів, що подається з різних поглядів [4, с. 124–125].

Дослідник виділив такі додаткові обставини, від яких залежить, чи “епістемологічний” патерналізм матиме добрі або погані наслідки, чи буде ефективним або не ефективним, який він матиме масштаб, характер, форми тощо.

1. Чинник практичної значимості/важливості. Очевидно, що інтереси споживачів, питання їхнього здоров’я, їхньої безпеки є основою для ЕП.

2. Влада, якою володіє контролювальний агент. Наприклад, ефективність ЕП окремих індивідів інша, аніж представників державної влади, директорів впливових журналів, великих телекомпаній тощо. Є багато прикладів з історії, коли контроль інформації з боку держави приводить до запровадження тоталітарного режиму.

3. Межі, визначені для ЕП. Чим ширший розмах ЕП, тим більші можливі небезпеки від комунікаційних обмежень або заборон. Контроль, запроваджений над певною новиною, яку виголошуватиме певний промовець на певному каналі, вузький, якщо є альтернативні канали, однак широкий, якщо певного типу контроль діє на всі канали.

4. Тема інформації, що підлягає контролю. Політика ЕП має бути різною стосовно різних за змістом інформацій.

5. Право на вибір тієї чи іншої політики ЕП, тієї чи іншої стратегії ЕП самим контролером інформації. Власник телеканалу має право на вибір своєї стратегії, батьки стосовно дітей – своєї тощо.

Загалом, автор наголосив, що прямі й непрямі, головні й додаткові чинники, які впливають на політику, форму, зміст ЕП, як звичайно, комплексно взаємодіють між собою [4, с. 127–128].

Отже, з урахуванням наведеного вище ми пропонуємо таку типологізацію патерналізму (див. таблицю), що ґрунтується на трьох принципових тезах:

1) патерналізм є особливим типом соціальних відносин, коли агент опікується суб’єктом, виправдовуючи своє втручання тим, що це відбувається в ім’я добра та блага суб’єкта;

2) патерналізм є невід’ємним компонентом дихотомії “патерналізм та колективізм *versus* лібералізм та індивідуалізм”;

3) Ця дихотомія по-різному розкривається у політичній, економічній та культурній сферах.

Типи соціальних відносин та принципи буття особистості в соціумі в контексті дихотомії “патерналізм та колективізм *versus* лібералізм та індивідуалізм”

<i>Політична сфера</i>	<i>Економічна сфера</i>	<i>Культурна сфера</i>
Політичний патерналізм	Економічний патерналізм	Культурний патерналізм
<p><i>За будь-яких режимів:</i> держава бере на себе зобов'язання із гарантування якості та безпеки життя своїх громадян, а також їхнього морально-психологічного комфорту;</p> <p><i>в умовах тоталітарних режимів:</i> держава активно опікується різними аспектами життя своїх громадян, забо-роняючи будь-яку альтернативу до своєї політики, громадяни пасивно підкоряються патерналізму держави;</p> <p><i>в умовах демократичних режимів:</i> деякі напрями патерналістської соціальної політики держави отримують підтримку знизу різними ініціативами громадських організацій або окремих осіб</p>	<p>Держава/роботодавець гарантує робочі місця працівникам, а також відповідний рівень їхнього матеріального достатку та добробуту</p>	<p>Особистісні цінності представників певного соціуму формуються та видозмінюються в контексті традицій культури цієї соціальної групи, а тому відрізняються тяглістю і стабільністю; у цьому разі включеність індивідів у культурний контекст є частиною групового проекту, тобто відбувається з їхньої мовчазної згоди відповідно до панівних традицій; важливою характеристикою культурного патерналізму є ідентичність особи, соціальної групи та суспільства загалом, що формується відповідними культурними традиціями та нормами</p>
Політичний лібералізм	Економічна самоорганізація	Культурна Мобільність
<p>Свобода особистості, дотримання цінностей ліберального суспільства; індивідуал самостійно забезпечує якість та безпеку свого життя, а також свій морально-психологічний комфорт</p>	<p>Особистість гарантує собі робоче місце, а також відповідний рівень матеріального достатку та добробуту</p>	<p>Особистість має високий рівень мобільності в контексті вибору традицій тієї культури, яка найліпше відповідає індивідуальним цінностям та світогляду; формування нової ідентичності відповідно до обраної культурної традиції є гнучким та вільним, а процеси реідентифікації є нетравматичними з психологічного погляду та частими настільки, наскільки цього прагне сам індивід</p>

У політичній сфері “патерналізм” є антитезою до “лібералізму”, в економічній сфері – до “самоорганізації”, у культурній – до “культурної мобільності”. Політичний патерналізм в універсальному розумінні цього поняття полягає в тому, що держава бере на себе зобов'язання із гарантування якості та безпеки життя своїх громадян, а також їхнього морально-психологічного комфорту. В умовах тоталітарних режимів патернальна держава здійснює активне керівництво суспільно-політичним життям своїх громадян та виконує над ним тотальний політичний контроль. На протигагу політичному патерналізму, політичний лібералізм означає свободу особистості, дотримання цінностей ліберального суспільства, у якому кожна людина самостійно забезпечує якість та безпеку свого життя,

а також морально-психологічний комфорт. Економічний патерналізм – це гарантування державою або приватним роботодавцем робочих місць підлеглих їм працівників, а також забезпечення відповідного рівня їхнього матеріального достатку та добробуту. У разі економічної самоорганізації такі гарантії індивідум забезпечує собі сам. Культурний патерналізм в основі є моральним. Тут особистісні цінності представників певного соціуму формуються та видозмінюються в контексті традицій культури цієї соціальної групи, а тому відрізняються тяглістю і стабільністю; у цьому випадку включеність індивідів у культурний контекст є частиною групового проекту, тобто відбувається з їхньої мовчазної згоди відповідно до панівних традицій (досить часто в цьому контексті вживають формулювання “успадкованих”, “переданих від старшого покоління” цінностей). Важливою характеристикою культурного патерналізму є ідентичність особи, соціальної групи та суспільства загалом, що формується відповідними культурними традиціями та нормами. З іншого боку, особистість може мати високий рівень мобільності в контексті вибору традицій тієї культури, яка найліпше відповідає індивідуальним цінностям та світогляду. Формування нової ідентичності відповідно до обраної культурної традиції є гнучким та вільним, а процеси реідентифікації нетравматичні з психологічного погляду та часті настільки, наскільки цього прагне сам індивід.

Різні форми патерналізму, притаманні різним сферам (політичній, економічній та культурній), загалом достатньо тісно взаємодіють між собою. Наприклад, політичний патерналізм може створювати сприятливі умови для економічного. Або, скажімо, панування певних культурних традицій у певному соціумі може бути основою для запровадження державного політичного режиму, що веде активну патерналістську політику, зокрема, у соціальній сфері. Культурний патерналізм може безпосередньо впливати на формування економічного (пригадаймо приклади взаємин між керівниками та підлеглими в японських і турецьких корпораціях).

Розглянемо особливості патерналізму в кожній з головних сфер детальніше.

Політичний (легальний, державний) **патерналізм** – це формування державою законів і контроль за дотриманням цих законів, які примушують або заохочують громадян підкорятися певним системам чи правилам, що запроваджені для захисту їхніх інтересів: забезпечення добробуту, безпеки, відповідного рівня соціально-психологічного комфорту тощо. До переліку законів, що так чи інакше можуть бути потрактовані як патерналістські, можна, для прикладів, зачислити такі:

- закони, що зобов’язують фіксувати ремені безпеки під час їзди в автомобілях та одягати шоломи під час їзди на мотоциклах;
- примус щодо використання тих чи інших захисних засобів під час роботи в середовищах високого ризику (наприклад, хімічна, металургійна промисловості, атомна енергетика);
- зобов’язання для пасажирів авіалайнера вимикати всі електронні прилади та вживати ремені безпеки під час злітання та посадки літака;
- програми соціального захисту економічно малозабезпечених (англ. social welfare programs);
- закони, що забороняють поширювати та вживати наркотики або алкоголь (найвідомішим тут є “сухий закон” у США 1919–1933 рр., що забороняв продаж та вживання алкоголю);
- закон, що забороняє азартні ігри;

- закон, що забороняє курити в громадських місцях;
- закон, що забороняє плавати на водоймах біля берега публічного пляжу, якщо нема рятувальної служби;
- невідчужування певних базових свобод (слова, віросповідання тощо);
- примусове оформлення пенсійних угод (страхувань), угод соціального страхування тощо;
- зобов'язання сплачувати податки до пенсійної системи;
- примусова базова освіта;
- закони, що впроваджують позитивну дискримінацію представників певних соціальних груп, які свого часу зазнали переслідування, соціального приниження, були суб'єктом геноциду тощо (наприклад, індіанці, афроамериканці у США, жінки в Болівії);
- закон, що зобов'язує представників певних національних меншин погоджуватися на переливання крові, навіть якщо їхня релігія забороняє це робити;
- закон, що забороняє одностатеві шлюби;
- закон, що забороняє аборти;
- комендантські години в окупованих містах під час воєн чи години, протягом яких представникам певного віку (наприклад, дітям та підліткам) заборонено виходити на вулиці;
- правові обмеження щодо психічно хворих чи осіб, заражених вірусами;
- ігнорування незгоди потенційної жертви кримінальних нападів у разі запровадження тих чи інших запобіжних заходів для охорони її життя.

У контексті підтримування певного рівня добробуту громадян держава дбає про те, щоб стандарт життя економічно малозабезпечених верств населення не опускався нижче визначеної законами межі шляхом впровадження системи цільових пільг та проведення соціальної роботи. У питанні гарантування безпеки життя людей патерналістські закони приймають законодавці для обмеження або унеможливлення тієї поведінки членів спільноти, яку визначено як шкідливу або небезпечну для індивідів чи суспільства. Для досягнення необхідного рівня соціально-психологічного комфорту для представників соціуму держава впроваджує політику з формування визначених нею політичних, соціальних, економічних і культурних цінностей, здатних об'єднати людей у гомогенну спільноту, наприклад, у єдину політичну націю. Як уже зазначено, ще однією важливою функцією державного патерналізму є контроль над тим, щоб громадяни дотримувалися прийнятих законів. Для цього функціонують різні інституції та структури: відповідні адміністративні установи, правоохоронні органи, прокуратура, суд, заклади для утримання осіб, яким обмежили свободу (слідчі ізолятори, виховно-трудові колонії, в'язниці) тощо.

Деякі люди відчувають, що вони можуть самі про себе дбати, а тому уряд не повинен їм постійно визначати, що є ліпшим для них, через що легальний патерналізм часто сприймають у негативному контексті [5, с. 229]. Альтернативою до патерналістської соціальної політики, що ґрунтується на перелічених вище законах, може бути, як уже зазначено, "м'який" патерналізм, мета якого – інформування громадян про можливу перевагу/користь чи небезпеку/шкоду від тієї чи іншої дії. З іншого боку, не всі закони, які формує держава і яких її громадяни зобов'язані дотримуватися, є патерналістськими. Прикладами непатерналістських законів можуть бути такі:

- про державну податкову службу;

- про податок на додану вартість;
- про податок з доходів фізичних осіб;
- про плату за землю;
- про банки та банківську діяльність;
- про столицю України місто-герой Київ.

У політичних науках патерналізм часто інтерпретують у звуженому розумінні для характеристики політичних систем, що тільки номінально забезпечують потреби підлеглих тій чи іншій владі, тоді як відповідні ідеології і практики спрямовані на обмеження свободи індивідів чи їхніх груп, оскільки реально захищають інтереси представників правлячого режиму [6, с. 250].

Одним з важливих елементів державної політики є право – кримінальне та адміністративне. Воно патерналістське за характером та змістом, оскільки захищає людей від небезпечної для них поведінки з боку певного типу осіб, яких уважають правопорушниками або злочинцями. Однак тут противники жорсткого кримінального права захищають так звану зону приватності, коли вважають так: якщо людина своїми діями не може загрожувати іншим (наприклад, їзда на мотоциклі без шолома), то держава не повинна регулювати таких ситуацій, навіть якщо для цього є певні підстави. У цьому випадку роблять застереження, що такого типу патерналізм допустимий стосовно так званих некомпетентних осіб, наприклад, неповнолітніх тощо. Також контроверсійне й таке питання: які саме дії особи є загрозою (шкодою) для інших, а тому повинні бути об'єктом кримінального чи адміністративного права [7, с. 632–635]?

У сучасному постіндустріальному та постмодерністському світі у таких розвинутих пізньокапіталістичних країнах, як США, Канада, Велика Британія, Німеччина та інших, функціонує так званий *новий патерналізм*, який, фактично, є базою для їхніх сучасних політичних режимів. Як стверджує С. МакГрегор, його головні характеристики такі:

- акцент на сприятливих можливостях, панування меритократичного суспільства (у якому на керівні посади призначають найздібніших. – В.С.);
- акцент на найбільшій можливій трудовій зайнятості членів суспільства;
- політика соціального добробуту для тих, хто працює;
- роль людського та соціального капіталів, що розвиваються за умов глобалізації;
- державна політика, що прагне досягнути повної соціальної включеності та вторгнення низів суспільства – бідних, девіантних тощо;
- стратифікована система забезпечення добробуту;
- групове страхування на базі публічного/індивідуального партнерства;
- новий менеджеріалізм та новий менеджмент людських ресурсів [8, с. 115].

Також зазначимо, що за умов демократичного режиму патерналістську соціальну політику держави у деяких сферах (наприклад, підтримування певного рівня життя тих, хто опинився за межею бідності) реалізують за активного сприяння з боку громадських організацій або окремих осіб. Окрім того, опіка над тими, хто цього потребує, може бути альтернативною ініціативою знизу, тобто генерованою та адміністрованою громадськими організаціями або окремими особами. Прикладом цього є програма “Старший брат” (“Big Brother”), що активно розвинулася в США. Вона передбачає опіку волонтерів-мужчин над синами матерів-одиначок.

Економічний патерналізм – це особливий різновид відносин між власниками засобів виробництва та працівниками, що ґрунтується на взаємних зобов'язаннях:

виробник гарантує місце праці та відповідний рівень життя робітникам, а ті у відповідь демонструють відданість йому та своєму місцю праці. Така форма виробничих взаємин трапляється як в агрикультурному, так і в індустріальному секторах економіки.

В історії відомі випадки, коли економічний патерналізм відіграв важливу конструктивну роль у процесах модернізації та індустріалізації суспільств чи в періоди виходу економічних систем з глибокої кризи. Найвідомішими прикладами є фабричні села Вікторіанської Англії (друга половина XIX ст.) та японський корпоративний патерналізм, що розвинувся після Другої світової війни.

В Англії в період правління королеви Вікторії (1837–1901) виник економічний бум, що головню ґрунтувався на розквіті фабрик з виробництва овечої шерсті, які були розташовані в північній частині країни. Як зазначив П. Джойс, у той час взаємини між власниками певної фабрики та їхніми найманими робітниками виглядали так: ті, хто був на вищому соціальному щаблі, мали практично необмежену владу над тими, хто був під ними. Проте як тактику, що робила соціальний контроль гарантованим, перші власники фабрик намагалися перевести владні відносини у площину моральних, або, за висловом М. Вебера, перетворити домінацію у традиційну владу. Цього досягали шляхом інституціоналізації таких практик, як періодичні обдаровування, харитативна релігійна та освітня активність, забезпечення робітників житлом за кошт компанії, розроблення страхових схем, а також підтримування добровільних асоціацій та клубів, що були пов'язані з компанією [9].

Патерналізм у сучасних японських корпораціях, як зазначено вище, ґрунтується на моделі взаємин між членами традиційної японської сім'ї. Він зазнав особливого розвитку від середини XX ст., у період, коли економіка Японії перебувала в глибокій кризі внаслідок нищівної поразки у Другій світовій війні. Фактично патерналізм запроваджували для руйнування контрактних, вільних ринкових взаємин, обмежуючи професійних робітників у їхньому вільному виборі роботодавців. Таким способом втілювали політику підтримування великих підприємств, які відіграли принципову роль не тільки у виході країни з економічного провалля, а й в утвердженні Японії серед найрозвинутіших країн світу [10, с. 325–354]. Загалом японський внутрішньофірмовий патерналізм має такі характеристики:

- 1) система пожиттєвого найму. Це створює для постійних працівників (до 30% робочої сили) атмосферу сталих сімейних відносин, знімає відчуженість робітників від фірми;
- 2) отримання працівниками величезної допомоги в разі виходу на пенсію за принципом: один місячний оклад за кожний відпрацьований у фірмі рік;
- 3) система автоматичного підвищення заробітної плати залежно від віку та стажу безперервної роботи, що забезпечує реалізацію принципу “старшинства”;
- 4) підготовка кадрів, яка передбачає обов'язкове регулярне підвищення кваліфікації та забезпечує посадове просування;
- 5) планомірне переміщення кадрів з одного підрозділу в інший, що поліпшує взаємодію між підрозділами, посилює відчуття відповідальності за фірму [11].

Н. Аберкромбі та С. Хілл назвали такі загальні риси економічного патерналізму:

- 1) він ґрунтується на різниці у доступі до влади та ресурсів: підлеглий не володіє достатніми ресурсами, щоб утримувати себе, тому потрапляє в залежність від патерналіста;

- 2) підпорядкування підлеглому патерналістові виправдовує ідеологія, яка наголошує на тому, що патерналіст турбується про свого підлеглому;
- 3) простежується передусім колективна форма соціальної організації: патерналіст може бути однією особою, проте його підлеглі потрактовані як належні до певної групи абстраговано від їхніх індивідуальних особливостей;
- 4) патерналізм має тенденцію до систематизації та інституціоналізації, коли він є атрибутом модерної індустрії, частиною організаційної управлінської системи;
- 5) патерналізм, як звичайно, охоплює всі аспекти життя підлеглих, проте не примушує їх до особливого типу активностей.

Дослідники наголошують на тому, що економічний патерналізм зумовлений усталеними капіталістичними відносинами, а тому він абсорбує нерівність влади, хоча формальна ідеологія капіталізму акцентує на економічному обміні між рівними. Крім того, дифузійна залежність підлеглих від патерналіста контрастує з типовим капіталістичними відносинами трудової зайнятості, що ґрунтуються на частковій залученості працівника, коли є чітке розрізнення між роботою та життям поза роботою, де роботодавця та працівника пов'язують тільки грошові відносини [12, с. 306–307].

Р.Г. Талер та К.Р. Санштайн зазначають, що в економічній сфері також трапляється особливий різновид “м'якого” (“лібертаріанського”) патерналізму, який, як відомо, оминає примус. Його дія тут полягає у заохоченні якнайліпшого вибору людей у ділянці професійних відносин. Однак це не завжди пов'язане з поліпшенням добробуту. Наприклад, директор певної компанії може спрямовувати вибір своїх підлеглих на оптимізацію умов та ефективності їхньої праці. Вчені наголошують, що у функціонуванні багатьох компаній доволі часто можна простежити ситуацію, коли їхні працівники – як підлеглі до своїх начальників – не просто не прагнуть робити вибір, вони роблять вибір, щоб не робити вибору. Загалом кожному керівникові періодично доводиться визначати правила, які зобов'язані виконувати всі його підлеглі. На думку дослідників, вдалим прикладом “м'якого” економічного патерналізму є програма “Збережи завтра більше”, поширена в США. Працівники, влаштуваючись на роботу в певну структуру, автоматично підписуються під програмою, яка передбачає, що відрахування від зарплати, наприклад, для страхувального пенсійного фонду з року в рік протягом праці є дедалі більшими. Участь у цій програмі триває доти, доки працівник не досягає максимально можливого відсотку відрахувань (наприклад, розпочав з 3,5%, а закінчив 11,6%). Отже, плавно, без фінансових перевантажень та стресів особа накопичує значну суму, яка суттєво підвищує розмір пенсії [13, с. 175–178].

Р.Г. Талер та К.Р. Санштайн дають також рекомендації для керівників структур і підрозділів, як найліпше спланувати вибір людей:

- 1) під час планування треба порівняти всі можливі варіанти правил, які запроваджуватимуть для виконання іншими. Це потрібно робити, використовуючи аналіз у формі затрати – вигоди. Перевагу треба віддавати тому вибору, де здобутки переважають витрати;
- 2) якщо є така ситуація, коли неможливо виконати аналіз у формі затрати – вигоди, то шукають непрямі шляхи для поліпшення добробуту за допомогою методів, які перевіряють, чи той або інший підхід є промоційним для добробуту без звертання до недостовірних припущень щодо цього питання. Тут можливі три підходи:

- вибирають той план організації співпраці людей, який обере більшість з них за умови, що конкретний вибір був обов'язковим та прозорим, відкритим;
- обирають той підхід, який спонукає людей бути точними, конкретними у їхньому виборі того чи іншого плану організації їхнього співробітництва;
- обирають той підхід, що мінімізує кількість варіантів вибору або навіть виникає ситуація, коли всі вибирають щось одне. Проте вимогою є, щоб після залучення до цієї програми працівники мали змогу вільно приймати рішення: чи продовжувати участь у ній, чи ні. Наприклад, досвід засвідчує, що дуже мало працівників добровільно виходять з програми "Збережи завтра більше", якщо вони були залучені до неї автоматично.

Отже, як наголошують дослідники, у функціонуванні приватних чи державних інституцій неминучим є скерування людей у їхньому виборі з боку керівників структур та підрозділів. Тут важливо, щоб ці скерування не дали випадкових, непередбачуваних та шкідливих ефектів, щоб моделювалися ситуації, коли є промоція добробуту людей, що визначена відповідно до їхніх реальних потреб [13, с. 178–179].

Культурний патерналізм, як зазначено вище, виникає там, де особистісні цінності та ідентичності представників певного соціуму формуються та видозмінюються в контексті традицій культури конкретної соціальної групи, а тому відрізняються тяглістю та стабільністю.

Головні його різновиди такі:

- сімейний;
- релігійний;
- національний/ етнічний;
- субкультурний/ груповий.

Розглянемо особливості кожного з них.

Сімейний патерналізм є базовим у культурній сфері. Саме в середовищі сім'ї (де відбувається первинна соціалізація людини) модель взаємин між особистостями, побудована на принципі, що існує агент, який опікується суб'єктом в ім'я його блага, дуже впливова. Дуже часто вона діє на суб'єкта навіть тоді, коли він виходить з родинного кола і веде самостійне життя. Відомі дві моделі сімейного патерналізму:

- 1) модель, яка ґрунтується на суворій моральності батька (англ. strict father model);
- 2) виховальна м'яка батьківська модель (англ. nurturant parent model).

Дж. Лакофф у відомій праці "Моральна політика" (1997) навів такі ознаки першої моделі.

1. *Моральність*. Нас оточує зло, що постійно спокушає. Тому базою моральності є сильний характер, що зобов'язує особу розвивати впевненість у собі та самодисципліну. Головними вадами вважають ті, що руйнують самодисципліну (наприклад, ледачість, ненаситність, надмірна сексуальність).

2. *Розвиток дітей*. Самодисципліна, впевненість у собі та інші чесноти дітей здебільшого розвиваються під дією винагород та покарань, у системі "жорсткої любові". Оскільки лише батьки знають, що добре, а що погано, покора їм дітей є дуже важливою. Основа такої системи виховання – це позиція, що моральний розвиток людини можливий тільки протягом дитинства, тому цей період для виховання треба використовувати якнайпродуктивніше, оскільки іншого шансу не буде.

3. *Справедливість*. Вкорінюється усвідомлення, що світ може бути складним місцем для життя, однак вибору немає, а тому людина може отримати від нього тільки те, на що вона заслуговує.

До ознак другої моделі автор зачислив такі:

1. *Моральність*. Основою моральності є повага до інших людей; треба допомагати їм, прагнути щастя не тільки для себе, а й для інших. Головні вади – егоїзм та антисоціальна поведінка.

2. *Розвиток дітей*. Моральність дітей розвивається за умов взаємодії з добрими людьми, а особливо – з добрими батьками. Покарання припустиме тільки у виняткових випадках, оскільки завжди є загроза протилежного наслідку – призвичаєння дітей до впливовості насильства. Загалом діти повинні слухатись батьків, однак у них завжди має бути право на вимогу до батьків, щоб вони роз'яснювали, чому прийнято те чи інше рішення, виконана та чи інша дія тощо. Моральний розвиток – це процес, що триває все життя; ніхто не є настільки бездоганим, щоб не потребувати постійного вдосконалення.

3. *Справедливість*. Світ не без справедливості, однак він далекий від ідеалу, якою має бути справедливість. Наприклад, багато людей недостатньо винагороджені за їхню тяжку працю та відданість. Тому кожний повинен багато працювати, щоб виправити ситуацію.

Як уже зазначено, Дж. Лакофф уважає, що ідеологія консерватизму ґрунтується на першій моделі сімейного патерналізму, а лібералізму – на другій [14; 15].

Релігійний патерналізм. Важливу патерналістську функцію може виконувати релігія. Наприклад, християнську церкву вважають опікуном вірних, оскільки кожна людина у тих чи інших ситуаціях виявляє слабкості та грішить. Згідно з церковною догмою, сильним та безгрішним є тільки Бог, який допомагає своїм вірним долати труднощі, зміцнює їхню силу, оберігає від гріха чи відпускає його, якщо людина зізналася в провині та покалася. У Новому Заповіті зазначено: “Слово Боже – це світло для керування життя, пожива для підтримки душі й потіха у дні смутку” [16, с. 2]. У Божественній Літургії є такі звернення: “Заступи, спаси, помилуй і охорони нас, Боже, Твоєю благодаттю” [17, с. 40], “Премудрість! Щоб під владою Твоєю завжди бережені, ми Тобі славу возсилали...” [17, с. 51], “Щоб визволитися нам від усякої скорби, гніву й нужди, Господові помолімся” [17, с. 58], “Доброго і пожиточного для душ наших і миру для світу у Господа просім” [17, с. 59]. У повсякденному житті вірний дотримується чеснот і намагається вести здоровий спосіб життя, наслідуючи Десять Божих заповідей, наприклад: “Шануй свого вітця і матір, щоб тобі було добре і щоб ти довго прожив на землі”, “Не кради”, “Не свідчи ложно на свого ближнього”, “Не пожадай нічого, що є твого ближнього” [18, с. 70-71].

Національний/етнічний патерналізм. У світовій історії людства поширена традиція, коли етнічну групу чи націю в середовищі тих, хто до неї належить, сприймають як велику родину. Наприклад, Т. Шевченко у “Заповіті” написав:

“І мене в сім’ї великій,
В сім’ї вольній, новій,
Не забудьте пом’янути
Незлим тихим словом” [19, с. 214].

Таке моделювання характерне як для традиційних, так і для модерних націй. Наприклад, у сучасному американському суспільстві культивують сприйняття один одного як належних до “однієї великої родини” [20]. Національний патерналізм, як і економічний, може відігравати конструктивну роль у процесах модернізації суспільства чи в періоди його виходу з глибокої кризи.

Субкультурний/груповий патерналізм. Патерналізм може бути характерним для тих чи інших субкультур, неформальних чи інституціоналізованих груп тощо. Наприклад, у відповідь на належність особи до хіпі, готів, байкерів, скінхедів, рольовиків відповідна група турбується про її самопочуття, благополуччя, безпеку тощо.

Таким чином, наведені підходи до типологізації патерналізму засвідчують актуальність цього феномену і водночас достатньо ґрунтовні напрацювання щодо нього переважно у західній філософській, політичній та соціологічній думці. Оскільки патерналізм є однією з найприкметніших рис населення сучасної України, такі наукові розвідки наших зарубіжних колег мають стати добрим підґрунтям для теоретичних пошуків вітчизняних соціологів.

1. Oxford Dictionary of Sociology. Third Edition / Ed. by J. Scott, G. Marshall. – Oxford, New York: Oxford University Press Inc., 2005.
2. Wolfe C. Liberalism and Paternalism: A Critique of Ronald Dworkin // *The Review of Politics*. – 1994. – Vol. 56. – №. 4. – P. 615–639.
3. Paternalism // *Stanford Encyclopedia of Philosophy* // <http://plato.stanford.edu/>
4. Goldman A.I. Epistemic Paternalism: Communication Control in Law and Society // *The Journal of Philosophy*. – 1991. – Vol. 88. – №. 3. – P. 113–131.
5. Zamir E. The Efficiency of Paternalism // *Virginia Law Review*. – 1998. – Vol. 84. – №. 2. – P. 229–286.
6. Патерналізм // *Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів*. – К.: Генеза, 1997. – С. 250–251.
7. Suber P. Paternalism // *Philosophy of Law: An Encyclopedia*. II / Ed. by Christopher B. Gray. – Garland Pub. Co, 1999. – P. 632–635.
8. MacGregor S. Welfare, Neo-Liberalism and New Paternalism: Three Ways for Social Policy in Late Capitalist Societies // *Capital & Class*. – 1999. – №. 67. – P. 91–118.
9. Joyce P. *Work, Society, and Politics: the Culture of the Factory in Later Victorian England*. – New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1980.
10. Weiss L. War, the State, and the Origins of the Japanese Employment System // *Politics & Society*. – 1993. – Vol. 21. – №. 3. – Pp. 325–354.
11. Патерналізм // *Экономический словарь* // <http://abc.informbureau.com/html/iaoadiaecci.html>
12. *The Penguin Dictionary of Sociology* / Nicholas Abercrombie, Stephen Hill, and Bryan S. Turner. – London: Penguin Books Ltd., 1994.
13. Thaler R.H., Sunstein C.R. Libertarian Paternalism // *The American Economic Review*. – 2003. – Vol. 93. – №. 2. – P. 175–179.
14. Lakoff G. *Moral Politics: What Conservatives Know That Liberals Don't*. – Chicago: University of Chicago Press, 1996.
15. Lakoff G. *Moral Politics: How Liberals and Conservatives Think*. – Chicago: University of Chicago Press, 2002.
16. *Новий Заповіт Господа і Спасителя нашого Ісуса Христа*. – The Gideons International, 1999.
17. *Молитовник спасіння моєї душі*. – Львів: Ріки води живої, 2002.
18. *Молитовник "Хвалім Господа"*. – Мюнхен: Логос, 1955.
19. Шевченко Т. *Поезії: У 2 т. – Том 1*. – К.: Веселка, 1988.
20. Strong S. C. Our "One Big Family" Frame // *Common Dreams NewsCenter. Breaking News & Views for the Progressive Community* // <http://www.commondreams.org/views05/0202-31.htm>

TPOLOGY OF PATERNALISM

V. I. Susak

Ivan Franko National University of L'viv

This article is devoted to the question of typology of paternalism as a particular type of social relations. On the highest level a variety of paternalisms has been examined in political, economic, and cultural spheres. Various qualification schemes have been analysed according to the forms and degree of paternalism interference into the life of its subjects, as well as to the features of its impact on everyday practices of people.

Key words: social relations, the types of paternalism: political, economic, cultural, hard, soft, rational, moral, epistemological

Стаття надійшла до редколегії 10.04.2007

Прийнята до друку 15.10.2007